

The theological hadiths in Salim's book and a review of Nomani's affirmative sentence regarding the book

Kazem ostadi^a*

^a Manuscript Researcher and Researcher of Islamic studies

KEYWORDS

Kitab Salim, Salim bin Qais, Mohammad Nomani, Kitab al-Ghayba.

Received: 19 February 2022

Accepted: 21 May 2022

Article type: Research Paper

DOR: 20.1001.1.28212495.1401.1.1.1.8

ABSTRACT

For a long time, there has been controversy over whether Kitab Salim ibn Qays was a real person and over the authenticity of his historical-theological hadiths in Islamic and especially Shiite sources. Proponents of the authenticity of Salim's book have attempted to verify the authenticity of the book by relying on the affirmative opinions of previous thinkers, often regardless of the problems in the content of the book as well as the diverse and confusing manuscripts of the book. Yet, Muhammad ibn Ibrahim Nu'mani's opinion, a Shiite scholar or transcriber in the fourth century AH, is very important in this regard for several reasons. There are six narrations about Salim, as well as a confirmative sentence about him and his book in Al-Ghaybah's book. It is necessary to examine the originality of Nu'mani's affirmative sentence in al-Ghaybah's book. The present study shows that according to the evidence, the affirmative text about Salim and his book—whether added to the fourth chapter of Nomani's book inadvertently or otherwise—is fictitious.

* Corresponding author.

E-mail address: kazemostadi@gmail.com

©Author

احادیث کلامی کتاب سلیم و بررسی جمله تأییدی نعمانی پیرامون این کتاب

کاظم استادی^{الف}*

الف نسخه پژوه و پژوهشگر مطالعات اسلامی

چکیده	واژگان کلیدی
از دیرباز، مجادلاتی درباره وجود شخصیت سلیم و نیز صحت و اعتبار احادیث تاریخی - کلامی «کتاب سلیم بن قیس» در منابع اسلامی و مخصوصاً شیعی، وجود داشته است. موافقان اعتبار کتاب سلیم، غالباً بدون توجه به مشکلات محتوایی این کتاب، و نیز وضعیت نسخه‌های خطی متفاوت و بسیار مشوش کتاب سلیم، اصرار دارند تا با تمسک به نظرات تأییدی دانشمندان و علماء پیشین، نسبت به اعتبار این کتاب اقدام، یا وضعیت اعتبار آن را تصحیح یا پررنگ نمایند. در این میان، نظر محمدبن ابراهیم نعمانی، عالم یا کاتب شیعه در قرن چهارم هجری، به دلایل متعددی در این مسأله، بسیار حائز اهمیت است. شش روایت از شخص سلیم و نیز یک جمله تأییدی درباره سلیم و کتاب او در کتاب کنونی الغیبه وجود دارد. اکنون لازم است، بررسی و تأمل شود که وضعیت اصالت جمله تأییدی نعمانی در الغیبه، چگونه است؟ در پژوهش حاضر، مشخص شد که طبق قرائن و دلایلی، نوشته تأییدی پیرامون سلیم و کتاب وی، سهواً یا عمدتاً به باب چهارم کتاب نعمانی، افزوده شده، و این نوشته تأییدی درباره سلیم، جعلی است.	کتاب سلیم، سلیم بن قیس، محمد نعمانی، کتاب الغیبه. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۳۱ مقاله علمی پژوهشی

۱. مقدمه

کتاب منسوب به سلیم بن قیس، اثری حدیثی است با موضوعات تاریخی - کلامی. فهرست برخی از موضوعات کلی کتاب عبارتند از: ارتداد اصحاب پیامبر (ص)؛ تأکید بر فضیلت اهل بیت (ع)؛ جمع آوری قرآن توسط حضرت علی (ع)؛ تشریح بدعت‌های خلفای سه گانه؛ تصریح به تعداد امامان (ع) از طرف پیامبر (ص)؛ توصیف ایمان و اسلام؛ شرح جزئیات سقیفه بنی ساعده؛ گفتارهای پیامبر (ص) در وصایت و ولایت بلا فصل علی (ع)؛ معرفی امام مهدی (ع)، و اینکه از نسل نهم امام حسین (ع) است؛ و ... (نک: سلیم، ۱۳۹۷ ش، فهرست). جدای از این موضوعات کلی، حجم زیادی از مسائل کلامی ریزتر نیز در ضمن احادیث کتاب، قابل مشاهده هستند (نک: سلیم، ۱۴۱۵ ق، ۱۴۴۰/۳). طبق برخی گزارشات تاریخی و رجالی، حداقل از حدود قرن چهارم هجری (نک: ابن غضائری، ۱۴۰۶ ق، ۳۶)، مناقشاتی درباره وجود شخصیت و هویت تاریخی سلیم بن قیس و نیز صحت و اعتبار احادیث سلیم و همچنین «کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم» در منابع شیعی وجود داشته و دارد (نک: استادی، ۱۴۰۰ ش، الف، ۱۹۵ به بعد).^۱

^۱ جدای از این مناقشات متعدد و متنوع، یک مسأله بنیادین در خصوص کتاب سلیم، وجود چند طبقه راویان سنی مذهب در اسناد این کتاب است. به عنوان نمونه در همین اسناد سلیم در کتاب کنونی الغیبه که در این نوشتار به آن خواهیم پرداخت، بیشترین طریق نعمانی از سلیم، به شخص ابان بن ابی عیاش، معمر بن راشد و عبدالرزاق ابن همام می‌رسد (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ ق، ۵۷ - ۱۱۰). ابان بن ابی عیاش و معمر بن راشد، مطمئناً از عامه هستند (به عنوان نمونه، نک: ابن حجر، ۱۳۲۶ ق، ۲۴۳/۱۰)، اما وضعیت ابن همام، اختلافی است؛ عده‌ای اندک وی را شیعه و حالت وی را در تقیه دانسته‌اند، و عده

در هر صورت، موافقان اعتبار کتاب کنونی سلیم، غالباً بدون توجه به مناقشات رجالی و تاریخی و همچنین مشکلات محتوایی این کتاب، و نیز وضعیت مشوش نسخه‌های خطی کتاب سلیم (نک: استادی، ۱۳۹۹ش، ت، سراسرمتن)، تمایل دارند تا با بیان نظرات تأییدی دانشمندان و علماء پیشین و جدید، نسبت به اعتبار این کتاب اقدام، و وضعیت اعتبار آن را تصحیح یا پررنگ نمایند؛ بنابراین، اسامی علماء مختلفی را در این باره، لیست می‌نمایند (به عنوان نمونه نک: سلیم، ۱۳۹۷ش، ۷۵ - ۸۰)؛ که مهم‌ترین این عالمان مورد اتکا، محمدبن ابراهیم نعمانی (متوفی حدود ۳۶۰ق) است.

در این میان و به چند دلیل، نظر و تأییدیه نعمانی، پیرامون کتاب سلیم، حائز اهمیت است:

۱- قدمت تاریخی نظر نعمانی

اگر کتابی در دوره‌های نخستین و قرون اولیه اسلامی، مورد تأیید علماء و دانشمندان فرق و مذاهب اسلامی باشد؛ به نوعی نقطه قوت، و نشان از وجود فیزیکی و اعتبار کتاب میان علماء پیشین خواهد بود؛ و از طرفی، راه را برای استفاده و استناد به آن کتاب، برای دوره‌های بعدی، باز خواهد کرد. از سوی دیگر، تأییدیه منسوب به نعمانی، اکنون، اولین و قدیمی‌ترین مستند اعتبار کتاب سلیم قلمداد می‌شود؛ و پیش از وی، کسی را سراغ نداریم که پیرامون اعتبار این کتاب، اظهار نظر کرده باشد (نک: سلیم، ۱۳۹۷ش، ۶۸ - ۶۹).

۲- اهمیت شخص نعمانی

نعمانی، معروف به ابن‌ابی‌زینب، که گفته شده، متکلم و محدث شیعی و از شاگردان ممتاز کلینی است؛ در روزگاری که محمدبن یعقوب در بغداد بوده، نعمانی نیز در آن شهر می‌زیسته، و از محضر کلینی بهره برده است. همچنین، نعمانی بخش زیادی از کتاب کافی کلینی را نوشته؛ و برخی گفته‌اند ممکن است از این رو به کاتب شهرت یافته باشد (نک: تهرانی، ۱۴۰۸ق، ۷۹/۱۶).^۲

افراد مختلفی پیرامون نعمانی و جایگاه او سخن گفته‌اند؛ شاید نخستین کسی که، هر چند به اختصار، از نعمانی یاد کرده و موقعیت وی را باز گفته، نجاشی است؛ که او را ستوده است (نک: نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۳۸۳). و از متأخران، علامه مجلسی نیز او را از فقهای بزرگ و فاضل کامل پرهیزگار خوانده است (نک: مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق، ۱/ ۱۴ و ۴۰). بنابراین، همین وضعیت نعمانی، می‌تواند نظر او را پیرامون کتاب سلیم، قابل توجه و پر اهمیت‌تر جلوه دهد.

بیان مسأله

در کتاب کنونی الغیبة، جمله‌ای تأییدی برای شخص سلیم و کتاب وی، آمده است: «ولیس بین جمیع الشیعة ممن

بیشتری او را سنی مذهب دانسته، و دلایل روشنی نیز بر این مسأله اقامه می‌کنند (نک: حسینی، ۱۳۹۰ش، سراسرمتن). بنابراین، با توجه به محتویات کتاب سلیم و کثرت مطاعن موجود در کتاب و حتی تصریح به کفر شیخین (نک: سلیم، ۱۳۹۷ش، ح ۶۷)، نقل و انتقال کتاب سلیم برای این چند راوی سنی مذهب، آن هم پشت سر هم، استبعاد پیدا خواهد نمود. همچنین جدای از این دست ابهامات، لازم است توجه داشته باشیم که احادیث پیش‌روی ما از سلیم بن قیس، به جهت کمیت و کیفیت، و نیز راویان آن‌ها، مختلف و دو دسته می‌باشند؛ یک. احادیث کوتاه و غیر مطاعنی سلیم، که در منابع نخستین امامیه وجود دارند و همگی به نقل از شخص عمر بن اذینه عن ابان هستند؛ دو. احادیث بسیار بلند و مطاعنی نسخه‌های خطی چندگانه کتاب کنونی سلیم، که همگی از معمر بن راشد عن ابان بن ابی‌عیاش هستند؛ مگر اسناد برخی نسخه‌های متأخر، که نونویس و جعلی می‌باشند (نک: استادی، ۱۴۰۰ش، ب، ۱۵۰).

^۲ هر چند که طبق برخی از منابع شامی، نعمانی، وزیر دیوانی یا کاتب دولت شام در انطاکیه بوده است (نک: عصمة‌الدوله، ۲۰۱۶م: ۶۶۵).

حمل العلم ورواه عن الائمة (ع) خلاف في أن كتاب سليم بن قيس الهلالي أصل من أكبر كتب الاصول التي رواها أهل العلم من حملة حديث أهل البيت (ع) و أقدمها؛ لان جميع ما اشتمل عليه هذا الاصل إنما هو عن رسول الله (ص) و أمير المؤمنين (ع) و المقداد و سلمان الفارسي و أبي ذر و من جرى مجراهم ممن شهد رسول الله (ص) و أمير المؤمنين (ع) وسمع منهما، و هو من الاصول التي ترجع الشيعة إليها ويعول عليها» (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق، ۱۰۱-۱۰۲).

جدای از ابهامات متنی که در این جمله وجود دارد^۳، اکنون لازم است با توجه به این که کتاب کنونی سلیم تا حدود شش قرن، در دست علمای امامیه نبوده است (نک: استادی، ۱۳۹۹ش، ت، سراسرمتن)، و نیز احادیث پنج گانه سلیم در کتاب الغیبه نیز جزء اضافات این کتاب می باشند (نک: استادی: ۱۴۰۰ش، ج، سراسرمتن)، بررسی و تأمل شود که: ۱- چگونه می توان اثبات نمود که نعمانی کتاب کنونی سلیم را دیده است؟ ۲- وضعیت اصالت جمله تأییدی نعمانی در الغیبه، چگونه است؟ ۳- آیا مشکلاتی پیرامون جمله تأییدی منسوب به نعمانی وجود دارد که بتواند آن را مخدوش نماید؟ ۴- دیدگاه علمای رجالی متقدم، پیرامون جمله تأییدیه نعمانی چگونه بوده است؛ آیا ایشان اساساً به این جمله نعمانی توجه و اشاره داشته اند؟ ۵- آیا ممکن است این نظر و بیان منسوب به نعمانی، جزء اضافات و حاشیه نویسی های افراد به کتاب الغیبه، در نسخه برداری های این کتاب باشد، و به نوعی جعلی، محسوب گردد؟

۲. پیشینه

پیرامون سلیم و کتاب منسوب به او، تحقیقات متعددی حدود ۵۰ اثر، انجام شده است؛ و مأخذشناسی نیز پیرامون این موضوع وجود دارد (استادی، ۱۳۹۹ش، ج، سراسرمتن). با تفحصی که در منابع مکتوب مختلف در دسترس، صورت گرفت، روشن شد که تاکنون، کسی این نظر تأییدی نعمانی و انتساب آن به وی را، مخدوش نهموده، و یا زیر سؤال و ابهام نبرده است؛ و حتی غالب متأخرین در مناظرات و مباحثات خود پیرامون کتاب کنونی سلیم بن قیس، از این جمله منسوب به نعمانی در کتاب کنونی الغیبه، استناد و استفاده شایانی کرده اند؛ و آن را به عنوان شاهد محکمی بر اعتبار کتاب سلیم و وجود هویت تاریخی سلیم، قلمداد نموده اند (به عنوان نمونه نک: سلیم، ۱۴۱۵ق، ۱/۱۰۳).

بنابراین، تا کنون پژوهشی پیرامون اصالت جمله تأییدی نعمانی پیرامون سلیم و کتاب سلیم صورت نگرفته است؛ و نوشته حاضر، اولین مقاله در این زمینه است.

۱- گزارش اجمالی آثار نعمانی و الغیبه

چند کتاب و اثر به نعمانی منسوب است: ۱- الرد علی الاسماعیلیه. ۲- الفرائض. ۳- نثر اللثالی. ۴- التسلی. ۵- الدلائل. ۶- المحکم و المتشابه. ۷- رساله فی اصناف القرآن. ۸- تفسیر نعمانی. ۹- کتاب الغیبه (نک: نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۳۸۳؛ نعمانی، ۱۳۹۷ق، مقدمه).

اکنون، مشهورترین و در دسترس ترین اثر نعمانی، «کتاب الغیبه» اوست؛ که در اوایل دوره غیبت کبری و با به

^۳. برخی از این ابهامات عبارتند از: الف - منظور از «جميع الشيعة ممن حمل العلم و رواه» چه کسانی هستند؟ آیا همه علماء عصر نعمانی، یا علماء گذشته، بعلاوة علماء عصر نعمانی؟ آیا علماء منطقه ای خاص، ملاک این نظر است، یا کل علماء شیعه در بلاد مختلف اسلامی؟ ب - با فرض اینکه، نعمانی کتاب سلیم را دیده است؛ اکنون این پرسش قابل طرح است که: نعمانی چه نسخه ای از کتاب سلیم را دیده یا داشته است؟ اکنون، چند مدل نسخه خطی مشوش از کتاب سلیم در اختیار است (نک: استادی، ۱۳۹۹ش، ت، سراسرمتن)؛ آیا نسخه کتاب سلیم در دست نعمانی، با نسخه های کنونی در دست ما، همخوانی دارد؟ تا تأیید نعمانی برای آن، مفید فایده باشد؟

^۴. کتاب های اول تا پنجم، اکنون در دسترس نیستند؛ و اطلاع درستی از مطالب و کمیت و کیفیت کتاب ها، موجود نیست. عناوین قرآنی ذکر شده نیز، به نظر، یگانه هستند؛ همانند تفسیر نعمانی، که انتسابی مجهول به نعمانی شده است (نک: استادی، ۱۳۶۹ش، سراسرمتن)؛ به این معنی که، دلایلی قوی در رد این انتساب، وجود دارد (نک: به عنوان نمونه نک: شبیری ۱۳۸۵ش، ۱۸). در هر صورت، قابل توجه است که در میان قدمای امامیه، با این که کتاب های متعددی برای نعمانی برشمرده اند، اما بیش از همه، کتاب الغیبه مورد توجه ایشان بوده است (به عنوان نمونه نک: طوسی، ۱۴۱۱ق، ۱۲۷).

درازا کشیده شدن غیبت امام زمان (ع)، و آشفتگی فکری و تزلزل اعتقادی میان شیعیان، احادیثی توسط وی جمع‌آوری و برای رفع این مشکل، عرضه شده است (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق، ۱۹).

طبق اسناد نسخ خطی سنددار کتاب الغیبة، نقل‌کننده این کتاب از نعمانی، ابن قنانی از بجلي است؛ هر چند که نجاشی راوی الغیبة را ابوالحسین محمد بن علی شجاعی، دانسته است. بجلي یا شجاعی، تنها راوی یا رشته پیوند کنونی ما با کتاب غیبت نعمانی است. شخص شجاعی یا بجلي، هر دو مجهول هستند؛ و طبیعتاً، هیچ گونه توثیقی درباره ایشان وارد نشده است. مگر اینکه بجلي را تصحیف یافته «جلي» بدانیم؛ که محمد بن جلی نیز، از سران مشهور غلات نصیریه شام می‌باشد. بنابراین، ابتدائاً به نظر می‌رسد که اگر نتوانیم این افراد را توثیق کنیم، این سؤال مطرح می‌شود که: آیا اصل اعتبار کتاب الغیبة نیز، زیر سؤال خواهد رفت یا خیر؟ که فعلاً و در این مجال اندک، درصدد بررسی این مسأله نیستیم؛ و با فرض توثیق ایشان و صحت صدور کتاب کنونی از شخص نعمانی، به مسأله کتاب الغیبة و سلیم بن قیس می‌پردازیم.

۲. الغیبة نعمانی و سلیم بن قیس

درباره سلیم و کتاب الغیبة، حداقل سه مطلب قابل توجه هستند:

۲.۱. احادیث سلیم در کتاب الغیبة

در باب چهارم کتاب کنونی غیبت نعمانی (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق، ۵۷ - ۱۱۰)، چهل حدیث پیرامون دوازده امام نقل شده است؛ که از این تعداد، ۱۰ حدیث آخر، از طریق عامه ذکر شده‌اند.

در میان سی حدیث اول، که متعلق به منابع شیعه می‌باشند؛ شش حدیث، یعنی از حدیث ۸ تا حدیث ۱۲، و نیز حدیث ۲۷، احادیث منقول از شخص سلیم بن قیس در کتاب الغیبة کنونی هستند؛ که با عبارت و عنوان «و من کتاب سلیم بن قیس الهمالی» در تعدادی نسخه‌های خطی و چاپ کتاب موجود نعمانی، آغاز شده‌اند (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق، ۶۸).

پنج حدیث از آن‌ها به نقل از معمر بن راشد و حدیث ششم، به نقل از عمر بن اذینه است. با صرف نظر از حدیث ششم سلیم در الغیبة (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق، ۹۵ - ۹۶)، به دلایلی، روشن است که احادیث پنج‌گانه سلیم به نقل از معمر بن راشد، نونویس هستند؛ و پس از نعمانی، به کتاب الغیبة افزوده شده‌اند. (استادی، ۱۴۰۰ش، ج، سراسرمتن).

۲.۲. اسناد سلیم در کتاب الغیبة

اسناد احادیث سلیم در کتاب کنونی الغیبة نعمانی، دارای چهار طریق^۵ هستند (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق، ۵۷ - ۱۱۰)؛ که در این میان، سه نکته قابل توجه است:

۱.۲.۲. استفاده دو طریق از چهار طریق

در ابتدای هر پنج حدیث اول موجود در الغیبة کنونی، که پشت سر هم قرار دارند، اسناد احادیث فقط به سه طرق

^۵ ۱- ما رواه أحمد بن محمد بن سعید ابن عقدة، ومحمد بن همام بن سهیل، و عبد العزيز وعبد الواحد ابنا عبد الله بن یونس الموصلی - عن رجالهم - عن عبد الرزاق ابن همام، عن معمر بن راشد: عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم بن قیس. ۲- وأخبرنا به من غیر هذه الطرق هارون بن محمد قال: حدثني أحمد بن عبيدالله ابن جعفر بن المعلی الهمدانی، قال: حدثني أبو الحسن عمرو بن جامع بن عمرو بن حرب الکندی، قال: حدثنا عبد الله بن المبارك شيخ لنا كوفي ثقة، قال: حدثنا عبد الرزاق بن همام شيخنا، عن معمر، عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم ابن قیس الهمالی. ۳- وذكر أبان أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة. قال معمر: وذكر أبو هارون العبدی أنه سمعه أيضا عن عمر بن أبي سلمة، عن سلیم. ۴- محمد بن یعقوب، قال: حدثنا علي بن إبراهيم بن هاشم، عن أبيه، عن ابن أبي عمير، عن ابن أذينة، عن أبان بن أبي عیاش، عن سلیم بن قیس الهمالی.

حدیث شماره یک ارجاع داده شده‌اند؛ با این اسناد اختصاری: «و بهذا الاسناد عن عبد الرزاق ...»؛ و فقط حدیث بیست و هفتم از باب چهار الغیبة، طریق اختصاصی و مجزا از آن پنج حدیث دارد؛ که به «علی بن ابراهیم بن هاشم، عن ابيه، عن ابن أبي عمير، عن ابن أذينة، عن أبان بن أبي عياش، عن سليم بن قيس الهلالي» ارجاع شده است.

۲.۲.۲. افتادگی راویان طرق

در طریق اول، پس از راوی مرحله اول، راویان مرحله دوم مشخص نیستند؛ و فقط ذکر کلمه «عن رجالهم» درج شده است. بنابراین، (جدای از اینکه میان عبدالرزاق ابن همام (م ۲۱۱) و معمر بن راشد (م ۱۵۳) فاصله زیادی وجود دارد، که احتمالاً نیاز به راوی واسطه می‌باشد؛) پنج حدیث اول از سلیم در این طریق کتاب کنونی الغیبة، افتادگی راوی دارد؛ و مرسل است.

در طریق دوم نیز، همان مشکل فاصله، میان عبدالرزاق و ابن همام وجود دارد. در طریق سوم، که اختصاری و برای چهار حدیث است؛ به اسناد طرق قبل ارجاع شده، بنابراین، اسناد راویان بعد از نعمانی (۳۴۲) تا معمر بن راشد (م ۱۵۳) نقل نشده‌اند.

در طریق چهارم نیز که مجزا برای فقط یک حدیث است، میان ابن ابي عمير (متوفی ۲۱۷) و ابن أذينة (ز ۱۳۸) فاصله زیاد است، و احتمالاً افتادگی راوی وجود دارد؛ مگر اینکه فرض کنیم ابن ابي عمير فقط به روش وجاده، این احادیث را روایت نموده است.

۳.۲.۲. مجهول بودن برخی راویان

در میان اسناد سلیم در الغیبة، دو دسته افراد نامشخص منتهی به راوی اصلی وجود دارد: دسته یک: افرادی که اجمالاً به نوعی مجهول هستند؛ یعنی دقیقاً نمی‌دانیم که چه کسانی هستند، و در منابع شیعه، مجهول الوصف می‌باشند.^۶ دسته دوم: افرادی که اساساً و کلاً، مجهول و ناشناخته هستند، و در کتب رجال پیرامون ایشان، مطلبی نیامده است؛ همانند: أبوالحسن عمرو بن جامع بن عمرو الکندی.

۳.۲. تأییدیه سلیم و کتاب وی

مهم‌ترین نکته پیرامون نعمانی و سلیم، ذکر مطلب کوتاه تأییدی، پیرامون شخص سلیم و کتاب وی، در نسخه‌های کنونی الغیبة نعمانی می‌باشد.

گفته شد که در باب چهارم الغیبة، سی حدیث از شیعه وجود دارد؛ که هفت حدیث اول آن، از دیگران و ۵ حدیث پس از آن‌ها، از سلیم به نقل از معمر بن راشد وجود دارد؛ و با فاصله چهارده حدیث، حدیث ۲۷ این باب، دوباره به نقل از سلیم است؛ با این تفاوت که راوی این حدیث، شخص عمر بن اذینه است.

قابل توجه است که پس از اتمام احادیث پنج‌گانه ردیفی و پشت هم از سلیم، مطلبی درباره سلیم ذکر نشده است؛ اما به یکباره، پس از اتمام احادیث بخش شیعه، یعنی حدیث سی ام، و با فاصله ۱۷ حدیث از احادیث پنج‌گانه سلیم (و نیز سه حدیث از حدیث ۲۷ این بخش)، مطلبی تأییدی پیرامون سلیم و اعتبار کتاب وی ذکر شده، که در کتاب‌ها و

^۶ همانند: ۱- هارون بن محمد. مراد از هارون بن محمد، گویا هارون بن الضبی ابوجعفر است. خطیب بغدادی پس از ذکر این نام در کتاب خود می‌افزاید: پدر قاضی ابوعبدالله الحسین بن هارون و از اهل عمان است که در بغداد سکنا گزیده است (نک: خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ق، ۸/۱۴۶) ... وی در سال ۳۰۵ به بغداد کوچ کرده و در سال ۳۳۵ وفات کرد (نک: خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ق، ۱۴/۳۳). ۲- عبدالله بن مبارک. اگر وی «عبدالله بن مبارک مروزی» معروف باشد؛ او متوفی ۱۸۱ قمری است؛ بنابراین نمی‌تواند از عبدالرزاق ابن همام متوفی ۲۱۱ قمری، حدیث نقل نماید؛ و اگر وی نباشد؛ مشخص نیست که او کیست؟ و شخصی مجهول و ناشناخته است.

مقالات مختلف متأخر، همین مطلب به عینه، به عنوان سند قدیمی از اعتبار وجود شخص سلیم و کتاب او، نقل می‌شود؛ که متن آن در ابتدای مقاله حاضر، درج شد.

۳. پیرامون نسخه‌های خطی الغیبة

کتاب الغیبة با توجه به قدمت زمان تألیف و طول زمان آن تا ما، و نیز به نسبت اهمیت کتاب، نسخه‌های خطی اندکی دارد. اکنون، حدود بیست نسخه خطی (غالباً متأخر) از کتاب غیبت نعمانی موجود است (درایتی، ۱۳۹۱ ش، ۴۷۷/۲۳). قدیمی‌ترین نسخه کتاب، حدود دو قرن با تاریخ نگارش مؤلف فاصله دارد؛ و جز همین نسخه که گفته شده مربوط به قرن ششم است؛ تمامی نسخه‌ها، متأخر از قرن دهم می‌باشند.

نسخه‌های خطی الغیبة همانند دیگر نسخه‌های خطی متقدم، تحریرهایی متعددی دارد. معمولاً تحریرهای نسخه‌های خطی، تفاوت‌های اندک و گاه بسیاری دارند؛ و در مواردی، اساساً ساختار نسخه‌ها متغایزند (به عنوان نمونه نک: استادی، ۱۳۹۹ ش، ت، سراسرمتن). استاد غفاری نیز، در مقدمه تصحیح غیبت نعمانی به برخی از موارد اشاره نموده است.^۷

در هر صورت، نکات بسیار مهم پیرامون نسخ خطی کتاب الغیبة نعمانی، حداقل دو چیز هستند: الف - نسخه‌های خطی موجود، اندک هستند و ناقصی و تنوع مدل دارند. ب - نسخه‌های خطی، تفاوت‌ها و تحریفات و حتی دستکاری و اضافاتی در خود دارند.^۸

همچنین به عنوان شاهد دیگر، شیخ طوسی در قسمت «ذكر بعض من رأي الحجة (ع)»، روایتی را از الغیبة نعمانی نقل می‌کند (نک: طوسی، ۱۴۱۱ ق، ۹۷ به بعد) که ما آن را در کتاب غیبت نعمانی کنونی نیافتیم.

۴. دلایل عدم اصالت جمله تأییدی نعمانی

اکنون با توجه به این وضعیت که حداقل، نسخه‌ای نزدیک به زمان مؤلف در اختیار نداریم؛ این سؤال مطرح می‌شود که آیا ممکن است قسمت‌هایی خاص کتاب، از سوی افراد دیگر، به صورت حاشیه کنار متن یا در داخل متن، به کتاب غیبت نعمانی اضافه شده باشند؟ اگر بتوانیم با استناد به دلایل و قرائنی، نشان دهیم که یک تیترو نیز یک پارگراف پیرامون سلیم بن قیس، از بخش‌های اضافه شده یا حاشیه‌ای بر کتاب نعمانی هستند؛ اعتبار اعلام شده برای کتاب سلیم بن قیس، به واسطه تأیید محمد نعمانی، از بین خواهد رفت. بنابراین، اکنون لازم است بررسی کنیم که آیا

^۷. «گمان من این است که راوی [و ناسخ] کتاب، شیخ ابوالفروج قنانی یا کسی که وی نسخه را دریافت نموده، دارای خطی ناخوانا بوده است؛ و نسخه‌برداران نتوانسته‌اند آن را به طور صحیح استخراج کنند؛ و به همین جهت، در نسخه‌های خطی کتاب، ابهام، پیچیدگی، دگرگونی، تحریف و اختلاف‌های فراوان به چشم می‌خورد» (نعمانی، ۱۳۹۷ ق، ۶).

^۸. مثلاً در نسخه خطی کهن الغیبة (۵۷۷ق) جدای از نبوده چندین باب نسبت به چاپ استاد غفاری، تفاوت‌های متوسط، شامل کمبود و اضافات برخی از احادیث در میان نسخه‌های مختلف کتاب الغیبة به چشم می‌خورد. به عنوان نمونه، قبل از باب «ما جاء فی آن من عرف إمامه لم یضره...» (نعمانی، ۱۳۹۷ ق، ۳۲۹) حدیث باب قبل به این حدیث خاتمه یافته: «و الله لیظهرن علیکم صاحبکم و لیس فی...» اما در برخی نسخه‌های متأخر، حدیثی اضافه بر نسخه کهن آمده است (نعمانی، ۱۳۹۷ ق، ۳۲۹). به عنوان نمونه دیگر، قبل از باب «ما روی فیمین ادعی الإمامة و من زعم...» (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ ق، ۱۱۱) حدیث باب قبل در نسخه کهن، به این حدیث خاتمه یافته: «... و إلیهم رادین و منهم مستنبطین و عنهم آخذین و معهم محشورین و...» (برگ ۶۰، ص ۱۲۷ عکس نسخه؛ ولی در برخی نسخه‌ها و نیز چاپ غفاری، دو حدیث دیگر، پس از آن و منقول از «أَخْبَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ» آمده است (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ ق، ۱۱۰).

برخی دیگر از این تفاوت‌های نسخه کهن با چاپ غفاری عبارتند از: ص ۳۵، ح ۴؛ ص ۳۷، ح ۱۱؛ ص ۱۲۹، ح ۴؛ ص ۱۲۹، ح ۵؛ ص ۱۳۵، ح ۱۹ (این کراسه در نسخه کهن افتادگی دارد؛ و در قسمت نونویس نسخه کهن، این حدیث موجود نیست؛ ص ۱۷۵، ح ۱۵؛ ص ۱۷۵، ح ۱۶؛ ص ۱۷۹، ح ۲۵؛ ص ۲۱۶، ح ۶؛ ص ۲۲۴، ح ۷؛ ص ۲۴۱، ح ۳۸؛ ص ۲۸۶، ح ۶؛ ص ۲۸۶، ح ۷؛ ص ۲۸۷، ح ۸؛ ص ۳۳۱، ح ۷ (نک: شبیری، ۱۳۸۱ ش، ۳۸۳).

اساساً نعمانی نسخه کتاب سلیم را دیده است؟ و یا حداقل، آیا دلایلی وجود دارد که نشان دهد جمله تأییدی منسوب به نعمانی، اصیل نیست؟ اکنون، ملاک بررسی و تأملات ما در ارائه دلایل و قرائن، فقط کتاب الغیبه می باشد؛ که برخی از دلایل را در سه بخش ارایه می دهیم:

۱.۴. دلایل بیرون متنی

صرف نظر از متن کتاب الغیبه، دلایلی را می توان مطرح کرد که نشان می دهد جمله تأییدی موجود در کتاب الغیبه، از نعمانی نیست. یکی از این دلایل، تألیف متأخر کتاب «کنونی» سلیم با اسناد معمر بن راشد، از حیات نعمانی است. یعنی در پژوهش های جدید، مشخص شده که کتاب کنونی سلیم، پس از قرن چهارم، ایجاد شده است. به این معنی که طبق شواهد باستان شناسی و نشان های شکلی و فیزیکی، تاریخ تألیف کتاب های کنونی منسوب به سلیم، در میانه اواخر قرن چهارم تا اواسط قرن پنجم قمری است (استادی، ۱۴۰۰ ش، ژ، سراسرمتن).

این ادعا، با قرائن دیگری نیز قوت بیشتری می گیرد؛ مثلاً اگر از دوره مجلسی تاکنون صرف نظر نماییم، احادیث بسیاری از نسخه های چندگانه و مشوش کتاب کنونی سلیم، در طول دوازده قرن، در هیچ یک از منابع شیعه و سنی استفاده و نقل نشده اند.^۹ احادیث دیگر نیز که وجود دارند؛ بر خلاف نسخه های غیردستکاری شده کنونی سلیم (نک: استادی، ۱۴۰۰ ش، ب، سراسرمتن)، همگی به نقل از معمر بن راشد هستند. از آن مهم تر، این احادیث منقول از عمر بن اذینه در منابع نخستین، تطابق متنی اندکی از نظر حجم با کتاب کنونی سلیم دارند؛ مثلاً حدیث کتاب کنونی سلیم ۲۰ صفحه و حدیث موجود در منابع نخستین، نیم صفحه است (نک: استادی، ۱۳۹۹ ش، ث، سراسرمتن).

۲.۴. دلایل درون متنی پیرامون خود جمله تأییدی

پیرامون ابهامات و مشکلات خود جمله تأییدی منسوب به نعمانی، مطالب گوناگونی قابل طرح است که برخی از آنها عبارتند از:

۱.۲.۴. نبود نقل قول تأییدی نعمانی در منابع قدما

پیرامون این تأییده منسوب به نعمانی، در آثار رجالی و فهرستی متقدم، میانی و متأخر جستجو صورت گرفت. در آثار متقدم و میانی، پیرامون این جمله تأییده منسوب به نعمانی، چیزی یافت نشد؛ هر چند که عده ای از متأخرین رجالیان به این جمله اشاره نموده اند.^{۱۰}

بنابراین، بسیار قابل توجه است که: چرا متن تأییدی نعمانی درباره سلیم، از قرن چهارم تا قرون معاصر، در کتاب های متقدم و میانی، نقل و منتقل یا اشاره نشده است؟ به نظر می رسد که اگر این جمله تأییدی نعمانی در منابع نخستین وجود داشت، حداقل عده ای از رجالیون و فهرست نویسان، به آن اشاره می نمودند.

۲.۲.۴. خلاف واقع بودن جمله منسوب به نعمانی برای سلیم

^۹ به عبارت روشن، از ۷۰ حدیث کنونی نسخه های کتاب سلیم، احادیث شماره: ۳، ۵، ۹، ۱۳، ۱۷، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۱، ۴۳، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۳، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۷۰ در منابع نخستین وجود ندارند.
^{۱۰} که عبارتند از: مامقانی (م ۳۱۱ق) در تنقیح المقال (المامقانی، ۱۴۳۱ق، ۳۲/۴۲۱)؛ و خوانساری (۱۳۱۳ق) در روضات الجنات (الخوانساری، ۱۳۹۰ش، ۴/۷۰)؛ و محدث نوری (م ۳۲۰ق) در خاتمه مستدرک (نوری، ۱۴۱۵ق، ۷/۱۱۲ و ۱۵۸/۶)؛ و آقا بزرگ (م ۱۳۴۸ق) در الذریعة (تهرانی، ۱۴۰۸ق، ۲/۱۵۱)؛ و صدر (م ۱۳۵۴ق) در تكملة أمل الآمل (صدر، ۱۳۵۴ق، ۳/۱۲۴)؛ و امین العالملی (م ۱۳۷۱ق) در اعیان الشیعة (امین عاملی، ۱۴۲۱ق، ۱/۱۳۶)؛ و خوئی (م ۱۴۱۳ق) در معجم الرجال (خوئی، ۱۴۱۳ق، ۹/۲۲۹)؛ و تستری (م ۱۴۱۶ق) در قاموس الرجال (شوشتری، ۱۴۱۰ق، ۵/۲۲۹)؛ و ابطی (م ۱۴۲۳ق) در تهذیب المقال (ابطحی، بی تا: ۱/۱۸۶).

در متن جمله تأییدی منسوب به نعمانی، آمده است که: ... در میان تمامی علمای شیعه، «اختلافی نیست» که کتاب سلیم از بزرگترین کتب اصل است که اهل علم و حاملان حدیث آن را روایت نموده‌اند...

طبق مدارک موجود، روشن است که این نظر صحیح نمی‌باشد. جدای از اینکه علمای پیشین و معاصر نعمانی (همانند: صاحب بصائر الدرجات، الغارات، المسترشد)، از «کتاب سلیم» چیزی نقل ننموده‌اند؛ حداقل دو تن از علمای نزدیک و بعد از نعمانی، حتی نظر مساعدی به کتاب سلیم بن قیس، نداشته‌اند. شیخ مفید (م ۴۱۳)، در کتاب تصحیح الاعتقاد چنین می‌گوید: «... اما به این کتاب، اعتمادی نیست؛ و شایسته است متدینان از عمل به آنچه در آن است، خودداری کنند، و از اعتماد به آن بپرهیزند؛ و از تقلید از روایاتش دوری نمایند و در احادیث این کتاب به علما متوسل شوند، تا آنان را بر صحیح و فاسد آن آگاه سازند» (مفید، ۱۳۶۳ ش، ۱۲۶).^{۱۱} همچنین، ابن غضائری (۴۲۵) درباره کتاب سلیم آورده است: «... کتاب، بدون تردید جعلی است و در این باره شواهدی [در خود کتاب] وجود دارد.» (ابن غضائری، ۱۴۰۶ ق، ۳۶).^{۱۲}

بنابراین، سرجمع نظر ابن غضائری و شیخ مفید، خدشه بر کتاب سلیم را بسیار قوت می‌بخشد؛ و گویای این مطلب است که متن تأییدی منسوب به نعمانی، خلاف واقع است.

۳.۲.۴. چرا فقط تأیید سلیم؟

راویان متعدد و منابع متنوعی در کتاب الغیبه وجود دارند، و یا از آنها اسم برده شده است؛ که نعمانی احادیث گوناگونی از آنها در کتاب الغیبه، نقل نموده است؛ اگر نعمانی در جای جای کتاب الغیبه، یا حداقل در چندین موضع از کتاب، پیرامون راویان احادیث و اعتبار کتب آنها اظهار نظر می‌نمود، این تأییدیه و اظهار نظر منسوب به وی پیرامون سلیم و کتابش، مشکوک نمی‌نمود؛ اما اینکه در یک کتاب حدیثی مفصل، فقط و فقط، پیرامون شخص سلیم و کتاب وی اظهار نظر تأییدی شده باشد؛ این سؤال را مطرح می‌کند که: چرا نعمانی تنها از سلیم و کتاب وی تعریف و تمجید نموده است؟ آیا این رویه با بقیه ساختار کتاب الغیبه همخوانی دارد؟ به نظر می‌رسد که همین تک و تنها بودن وضعیت تأیید سلیم، نشان از غیر اصیل بودن آن در کتاب الغیبه دارد.

۳.۴. دلایلی درون متنی از اسناد و راویان الغیبه

۱.۳.۴. نبود احادیث سلیم کتاب الغیبه در منابع نخستین

جدا از حدیث ششم سلیم در متن موجود کتاب الغیبه، که از شخص عمر بن اذینه است و در مکانی مجزا از پنج حدیث دیگر سلیم قرار گرفته است، و ظاهراً اصیل است؛ پنج حدیث دیگر سلیم موجود در کتاب الغیبه کنونی، که از شخص معمر بن راشد می‌باشند^{۱۳}، ولی هیچکدام در آثار متقدم از نعمانی وجود ندارند.

حدیث سوم (نعمانی، ۱۳۹۷ ق، ۷۵) نیز، به صورت کامل و مطابق متنی در آثار متقدم از نعمانی وجود ندارد؛ یعنی

^{۱۱} حتی اگر در نسبت این کتاب به شیخ مفید نیز، تردید روا داریم، شیوه شیخ، در عدم نقل روایات سلیم، حاکی از همین نکته است (نک: استادی، ۱۳۹۹ ش، خ، سراسر متن).

^{۱۲} هر چند که برخی اندک، نسبت به اثر ابن غضائری، ابهاماتی مطرح نموده‌اند (نک: تهرانی، ۱۴۰۳ ق، ۱۰/۸۹؛ خویی، ۱۴۱۳ ق، ۱/۹۵ و ۹۶)؛ ولی از آن طرف، رجالیون مهمی نیز به نظرات وی بسیار اعتنا دارند (به عنوان نمونه نک: شوشتری، ۱۴۰۱ ق، ۹۶).

^{۱۳} یعنی: حدیث اول (ص ۶۸)، حدیث دوم (ص ۷۴)، حدیث چهارم (ص ۸۱) و حدیث پنجم (نعمانی، ۱۳۹۷ ق، ص ۸۳).

بخشی از آن در برخی منابع البته با تفاوت‌هایی موجود است.^{۱۴}

نتیجه اینکه، تنها بخشی از یک حدیث از پنج حدیث سلیم کتاب الغیبه، در منابع متقدم موجود است؛ و مهم‌تر از آن این که، همه روایاتی که از کتب مختلف برای این حدیث ذکر و آدرس دهی شد، منقول از شخص عمر بن اذینه هستند، اما روایات پنج‌گانه کتاب الغیبه، از معمر بن راشد می‌باشند؛ و قابل توجه است که اسناد معمر بن راشد، مطابق با اسناد نسخه‌های خطی غیر نونویس (نک: استادی، ۱۴۰۰ ش، ب، ۱۵۰) کنونی سلیم هستند. همچنین، قابل تأمل است که این پنج حدیث سلیم به نقل از معمر، موجود در کتاب الغیبه کنونی، در آثار هم‌عصران و شاگردان نعمانی نیز وجود ندارد؛ و حتی در آثار بعد از الغیبه تا چند قرن، یعنی حدود قرن ۱۲ نیز، یافته نشد (استادی، ۱۴۰۰ ش، ج).

۲.۳.۴. عدم نقل اساتید و پیشینیان نعمانی از کتاب سلیم

این موضوع را با سؤال زیر آغاز می‌کنیم: چرا علماء پیش از نعمانی و اساتید و هم‌عصران و نیز شاگردان وی و علماء قرون بعدی، همانند شیخ طوسی (م ۴۶۰) و پس از آن، از کتاب کنونی سلیم بن قیس به نقل از معمر بن راشد، به صورت مستقیم و غیرمستقیم، چیزی نقل نکرده‌اند؟ پس از بررسی آثار علماء پیشین و هم‌عصر نعمانی، مطالب زیر، روشن شد:

الف - پیشینیان نعمانی:

از پیشینیان نعمانی، همانند: صفار قمی، ابراهیم ثقفی، ابن‌رستم طبری، محمد عیاشی؛ هیچ حدیثی از کتاب کنونی سلیم به صورت مستقیم نقل نکرده‌اند؛ و مدرکی دال بر اینکه ایشان کتاب کنونی سلیم را دیده‌اند، وجود ندارد. فقط احادیث اندکی از شخص سلیم، با اسناد عمر بن اذینه و متن متفاوت از کتاب کنونی سلیم، وجود دارد؛ که عبارتند از:

نام کتاب	قر ن	نویسنده	تعداد	حدیث نقل شده از سلیم
بصائر الدرجات	۳	صفار قمی	۳	۱۷۳۸، ۱۶۱۰، ۱۵۷
الغارات	۳	ابراهیم بن محمد مدهلال ثقفی	۱	۱۸۳۷

^{۱۴} چهل درصد متن و مضمون این حدیث، در برخی کتب متقدم یافت می‌شود (نک: صفار، ۱۴۰۴ ق، ص ۱۹۸؛ عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ۱/۱۴؛ کلینی، ۱۳۸۸ ق، ۶۲/۱؛ طبری، ۱۴۱۵ ق، ۲۳۱/۱؛ ابن‌شعبه ۱۳۶۳ ش، ۱۹۳/۱؛ صدوق، ۱۳۸۹ ق، ۲۵۵/۱). شصت درصد (یعنی ۲۰ درصد، مکمل ۴۰ درصد قبل) متن و مضمون این حدیث نیز، در حدیثی از احادیث کتاب اعتقادات شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) با تفاوت‌هایی یافت می‌شود (مفید، ۱۳۷۱ ش، ۱/۱۱۸).
^{۱۵} در بصائر الدرجات، ص ۸۳، ح ۶، فقط حدیثی یک خطی وجود دارد؛ در صورتی که حجم حدیث هفت کتاب سلیم، حداقل ۵ صفحه می‌باشد. همچنین، راوی اصلی کتاب سلیم، یعنی عمر بن اذینه، در آن وجود ندارد.
^{۱۶} در بصائر الدرجات، ص ۱۹۸، ح ۳. در این آدرس فقط حدیثی چهار خطی وجود دارد؛ در صورتی که حجم حدیث ده کتاب سلیم، حداقل ۱۰ صفحه می‌باشد.

^{۱۷} در بصائر الدرجات، ص ۲۷، ح ۶، فقط حدیثی یک خطی وجود دارد؛ در صورتی که حجم حدیث ۳۸ کتاب سلیم، حداقل یک و نیم صفحه می‌باشد.
^{۱۸} در الغارات، ج ۱، ص ۳۲۶. فقط لفظ «سلیم» آمده؛ و مشخص نیست که منظور «سلیم بن أسود أبی الشعثاء المحاربی الکوفی»، یا «سلیم بن بلج الفزاری»، یا سلیم بن قیس الهلالی یا دیگران است؛ جدای از این، این حدیث فقط دو خط است؛ در صورتی که حجم حدیث ۳۷ کتاب سلیم، حداقل ۸ صفحه می‌باشد.

المسترشد	۳	منسوب به ابن‌رستم طبری	۱	۱۹۱۰

ب - اساتید نعمانی

از اساتید نعمانی، همانند: شیخ کلینی و ابن‌عقده نیز، هیچ حدیثی به صورت مستقیم از کتاب سلیم، و حتی نقل غیرمستقیمی از کتاب سلیم به نقل از معمر بن راشد، نقل نکرده‌اند.

به عنوان نمونه، نعمانی جدای از شیخ کلینی، بیش از همه از ابوالعباس احمد بن محمد همدانی (م ۳۳۲ق) معروف به «ابن‌عقده کوفی» بهره گرفته است. از تعداد حدیث‌هایی که او از ابن‌عقده در کتاب غیبت خود نقل کرده، و نیز جملات احترام آمیزی که در مورد وی آورده، پیداست که نعمانی از این استاد، تأثیر بسیار پذیرفته است.

اکنون، کتابی از ابن‌عقده باقی نمانده است؛ اما بخش قابل توجهی از روایات تاریخی منقول در کتاب «مقاتل الطالبیین» ابوالفرج اصفهانی، برگرفته از مرویات ابن‌عقده است، بنابراین، می‌توان با بررسی این کتاب به بخش مهمی از روایات تاریخی و شبهه کلامی ابن‌عقده، دسترسی پیدا نمود. با جستجوی در این کتاب و آثار منقول از ابن‌عقده، خبری از کتاب سلیم و نیز تأیید و اعتبار وی مشاهده نمی‌شود.^{۲۰}

در هر صورت با توجه به این که، ابن‌عقده در حوزه‌های مقاتل نگاری، مناقب و تراجم، سعی در ارتقاء جایگاه اهل بیت (ع) و یارانش دارد^{۲۱}؛ اما با این حال، جایگاه سلیم و کتاب سلیم و حتی وجود شخصیت سلیم، در این میان، آشکار نیست. همین نکته، می‌تواند گویای این مهم باشد که کتاب کنونی سلیم در آن دوره، یا در دسترس نبوده است، و یا اینکه مورد توجه و اعتبار دانشمندان، قرار نداشته است.

ج - شاگردان نعمانی

از شاگردان نعمانی همانند: ابوالحسین محمد بن علی شجاعی، ابوغالب احمد بن محمد زراری، علی بن محمد بن یوسف حرانی، علی بن حسن بن صالح بن وضاح نعمانی، و ابوالمرجا محمد بن علی بن طالب البلدی، روایت و حدیثی از سلیم یافت نشد. آیا نشانی از دسترسی این شاگردان به کتاب سلیم، وجود دارد؛ که نشان دهد ایشان دسترسی به کتاب سلیم داشته‌اند؟ خیر.

۳.۳.۴. عدم نقل مؤلفان هم عصر نعمانی از کتاب سلیم

^{۱۹}. حدیث دهم در کتاب سلیم، چهار بخش دارد؛ و روی هم حداقل ۱۰ صفحه می‌باشد. که حدود ۵ صفحه از بخش اول حدیث، با حدیث شماره ۶۷ المسترشد (ج ۱، ص ۲۳۱) با تفاوت‌هایی در عبارات، همخوانی مضمونی دارد. به این معنی که مطالب پیرامون: نام دوازده امام(ع)؛ تأیید حدیث توسط ائمه(ع)؛ عهد شکنی‌های امت نسبت به اهل بیت(ع)؛ سقیفه و شوری خلافت؛ و نیز تاریخچه‌ای از جعل و تحریف احادیث، در حدیث المسترشد، نیستند.^{۲۰} البته، در سال‌های اخیر، بازسازی کتاب فضائل امیرالمؤمنین(ع) ابن‌عقده، توسط نشر دلیل‌ما منتشر شده است. در این کتاب بازسازی شده، ۵ حدیث از سلیم بن قیس ذکر شده است؛ چهار حدیث آن، به نقل از خود کتاب الغیبه نعمانی بازسازی شده؛ و حدیث پنجم که از کتاب دیگری آمده است (استرآبادی، ۱۴۰۹ق، ۶۴۲/۲). جدای از سند نداشتن این روایت پنجم، دو نکته پیرامون حدیث فوق قابل توجه است که، هیچ روایتی از امام حسن(ع) از سلیم، در کتاب‌های کنونی سلیم وجود ندارد؛ و نیز حدیث بالا، در نسخه‌های خطی چندگانه کتاب‌های منسوب به سلیم وجود ندارد.^{۲۱} روشن است که روایات تاریخی و نیز سیره نبوی ابن‌عقده، بر جایگاه اهل بیت(ع) به ویژه امام علی(ع) توجه خاص دارند؛ وی تلاش دارد تا با اثبات افضل بودن ایشان بر دیگر صحابه، نقش پر رنگی در این فرآیند داشته باشد؛ حتی وی در مسأله تاریخ خلفا، جدای از اثبات جانشینی بلافصل حضرت امیر(ع)، از خلفا انتقاد دارد؛ و درباره غصب فدک، روایت نقل نموده است. همچنین، روشن است که، گرایش ابن‌عقده «تاریخ، مناقب و فضائل» است؛ و نیز بیشترین روایات وی، تاریخی است؛ به طوری که بیش از ۲۰۰ روایت در فضائل و مناقب؛ و بیش از ۱۰۰ روایت تاریخی عمومی؛ و بیش از ۱۷۰ روایت رجال و تراجم از وی در کتاب‌های مختلف نقل شده است (نک: احمدی، ۱۳۹۶ش، سراسرمتن).

تا دورهٔ علامهٔ مجلسی (قرن ۱۲ق)، هیچ یک از علماء پیشین، مستقیماً از کتاب کنونی سلیم، حدیثی نقل نکرده‌اند (نک: استادی، ۱۳۹۹ش، ث، ۱۲۰). و شاید اولین نفری که احادیث سلیم را از کتاب کنونی سلیم در اثر خود نقل نموده، علامه مجلسی در بحار الانوار است؛ البته احادیث شماره ۹ و ۱۷ از کتاب کنونی سلیم، در بحار الانوار نیز وجود ندارند.

از سوی دیگر، در آثار حدیثی علماء، احادیث محدودی به نقل از شخص سلیم بن قیس، البته با اسناد عمر بن اذینه و راویان متفاوت و مختلف از شخص سلیم، وجود دارد (نک: استادی، ۱۳۹۹ ش، ث، سراسرمتن). هر چند که این اسناد احادیث، افتادگی‌های متعددی در میان راویان خود دارند؛ که برخی از آنها را می‌توانید در جدول بعد، ملاحظه نمایید.

۱	غیبت نعمانی طریق سوم	محدث بر ابراهیم نعمانی (۱۲۰م)	بدون اسناد	بدون اسناد	بدون اسناد	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	
۲	غیبت نعمانی طریق اول	محدث بر ابراهیم نعمانی (۱۲۰م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	
۳	غیبت نعمانی طریق دوم	محدث بر ابراهیم نعمانی (۱۲۰م)	هارون بن محمد (۱۲۳م)	احمد بن عبد الله ابن جامع بن عمر بن عمرو بن الهددانی (۱)	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	
۴	نسخه خطی	-	محدث بن رجا نعمانی (۱۲۳م)	؟	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	عن راهبهم	
۵	سليم نوع ب	-	حسن بن ابی معروف (۱۲۳م)	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	
۶	کتاب الزهد	-	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	فیثوری (محدث)	
۷	کمال الدین ج۱	⇔	علی بن الحسن بن یاقوت بن یحیی (۱۲۳م) و محدث بن حسن	سید بن عبدالله (۲۰۱، ۲۱۱م)	محدث بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	
۸	الخصال	⇔	علی بن الحسن بن یاقوت بن یحیی (۱۲۳م) و محدث بن حسن	سید بن عبدالله (۲۰۱، ۲۱۱م)	محدث بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	
۹	اصول کافی (محدث)	-	کلیتی (۱۲۳م)	علی بن ابراهیم بن هالیم (۱۲۳م)	علی بن ابراهیم بن هالیم (۱۲۳م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	
۱۰	المستزید	-	محدث بن یحیی بن رستم طبرستانی (۱۲۳م)	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	
۱۱	علاء السرائع	؟	محدث بن یحیی بن السنوکی (۱)	علی بن حسن (۱۲۳م)	احمد بن ابی عبدالله (۲۱۱، ۲۲۱م)	محدث بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	
۱۲	مناقب امام علی	-	-	محدث بن یحیی بن السنوکی (۱)	علی بن حسن (۱۲۳م)	احمد بن ابی عبدالله (۲۱۱، ۲۲۱م)	محدث بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)
۱۳	مجموعه دراجات	-	-	محدث بن یحیی بن السنوکی (۱)	علی بن حسن (۱۲۳م)	احمد بن ابی عبدالله (۲۱۱، ۲۲۱م)	محدث بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)
۱۴	غیبت نعمانی طریق چهارم	محدث بر ابراهیم نعمانی (۱۲۰م)	محدث بن یحیی بن السنوکی (۱)	علی بن حسن (۱۲۳م)	احمد بن ابی عبدالله (۲۱۱، ۲۲۱م)	محدث بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	
۱۵	الانصاف التوسع	⇔	علی بن الحسن بن یاقوت بن یحیی (۱۲۳م) و محدث بن حسن	سید بن عبدالله (۲۰۱، ۲۱۱م)	محدث بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	
۱۶	کمال الدین ج۲ و کتاب التزیل	محقق بن جعفر بن علی سمرقانی (۱)	جعفر بن محمد بن مسعود (۱)	محدث بن یحیی بن السنوکی (۱)	علی بن حسن (۱۲۳م)	احمد بن ابی عبدالله (۲۱۱، ۲۲۱م)	محدث بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالله بن ابراهیم (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)	عن راهبهم	عبدالقادر ابن همام (۲۱۱م)
۱۷	کتاب الکنز	-	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن	محدث بن یحیی بن

جدول احادیث سلیم به نقل از عمر بن اذینه، در آثار هم‌عصران نعمانی، یعنی قرن چهارم به این ترتیب هستند:

نام کتاب	قرن	نویسنده	تعداد	حدیث نقل شده از سلیم
تفسیر عیاشی	۴	محمد عیاشی	۱	۱۰ (دو بار)
اصول کافی	۴	محمد بن یعقوب کلینی	۶	۷، ۸، ۱۰، ۱۸ (سه بار)، ۴۲، ۶۹
روضة کافی	۴	محمد بن یعقوب کلینی	۲	۴، ۱۸
غیبت نعمانی	۴	محمد بن ابراهیم نعمانی	۶	۱۰، ۱۱، ۱۶، ۲۵، ۴۲، (۱۴ و ۴۵)
اکمال الدین صدوق	۴	شیخ صدوق	۶	۱، ۲، ۷، ۱۰، ۱۱، ۴۲
خصال صدوق	۴	شیخ صدوق	۴	۱۰، ۱۸، ۴۲، ۵۴
علل الشرائع	۴	شیخ صدوق	۲	۳۷، ۵۴
اعتقادات الامامیه	۴	شیخ صدوق	۱	۱۰
عیون اخبار الرضا (ع)	۴	شیخ صدوق	۱	۴۲
معانی الاخبار	۴	شیخ صدوق	۱	۸
من لا یحضره الفقیه	۴	شیخ صدوق	۱	۶۹
تحف العقول	۴	ابن شعبه خزانی	۱	۱۰

طبق آثار موجود، در کل قرن چهارم، تنها ۳۵ حدیث مکرر به نقل از سلیم از عمر بن اذینه وجود دارد؛ که از این تعداد، ۲۰ حدیث تکراری هستند. بنابراین، در کل آثار حدیثی قرن چهارم هجری، تنها ۱۵ حدیث از شخص سلیم نقل شده است؛ در صورتی که کتاب سلیم، طبق نسخه‌های چندگانه موجود و کنونی که مجموعاً ۷۰ حدیث دارند (نک: استادی، ۱۳۹۹ ش، پ، سراسرمتن)، بعلاوه مستدرکات از منابع دیگر، حدود ۹۹ حدیث می‌گردند، که در نسخه چاپی گردآمده‌اند؛ هر چند که همین ۱۵ حدیث نقل شده در بالا نیز، از جهت مقدار و عبارات با کتاب کنونی سلیم بسیار متفاوت هستند.

همچنین، پیش‌تر گفته شد، جدای از حدیث ۲۷ (به نقل از عمر بن اذینه)، که نعمانی مستقیماً از شیخ کلینی نقل نموده است؛ فقط یک حدیث از پنج حدیث دیگر مورد مناقشه ما در کتاب الغیبه، در آثار مؤلفان قبلی وی، با تفاوت‌هایی، وجود دارد.

۴.۳.۴. عدم نقل احادیث کتاب سلیم در آثار غیبت

غیبت امام مهدی (عج) از مهم‌ترین رخدادهای تاریخ شیعه امامیه است. تأثیر این رخداد بزرگ در روایات شیعی، کاملاً مشهود است. گروهی از دانشمندان شیعه به انگیزه گردآوری اینگونه احادیث، غیبت‌نگاری را بنیان نهادند (نک: غلامعلی، ۱۳۸۶ ش؛ احمدی‌کچایی، ۱۳۹۲ ش، سراسرمتن)؛ که شخص نعمانی نیز، یکی از این پیشگامان است. جدای از اینکه احادیث بسیار محدودی در آثار غیب به نقل از سلیم وجود دارد؛ و اسناد این احادیث با اسناد اصیل نسخه‌های خطی کتاب کنونی سلیم (از معمر بن راشد) متفاوت هستند؛ این نکته حائز اهمیت است که چرا در کتاب‌های غیب، همانند: کمال الدین شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)، الغیبه شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، از احادیث «کتاب کنونی سلیم» که مرتبط با موضوع هستند، استفاده نشده است؟

همچنین، قابل تأمل است که چرا شیخ طوسی، شش حدیث منقول از سلیم موجود در کتاب الغیبه نعمانی کنونی را، با اینکه مرتبط با فصول کتاب غیبت‌اش بوده، استفاده ننموده است؛ وی، کلاً سه روایت به نقل از سلیم در کتاب

الغیبة خود درج نموده است (نک: طوسی، ۱۴۲۳ق، ۱۳۷ و ۱۹۳). که همگی آنها نیز، به نقل از عمر بن اذینه هستند. نیز، بسیار مهم است که شیخ طوسی کتاب الغیبة نعمانی را در اختیار داشته و هشت روایت از این کتاب نقل نموده است (نک: طوسی، ۱۴۲۳ق، ۹۷)؛ و قاعدتاً اگر این پنج روایت سلیم منقول از معمر بن راشد نیز، در الغیبة نعمانی وجود داشت، از آنها استفاده می‌نمود.

۵.۳.۴. تنها راوی کتاب سلیم و تنها راوی احادیث کتاب کنونی سلیم

طبق دیباچه نسخه‌های چاپی موجود، و بر اساس نسخه‌های متأخر با اسناد شیخ طوسی، تنها راوی نسخه کتاب کنونی سلیم، عمر بن اذینه از ابان بن ابی عیاش می‌باشد؛ که در بخشی دیگر نیز، تکرار شده است (نک: سلیم، ۱۴۱۵ق، ۱۲۴/۱ و ۱۳۱). طبق این تصریح ابان، سلیم، کتابش را تنها به عمر بن اذینه تحویل داده است. اما این متن که گویای نقل عمر بن اذینه از سلیم بن قیس است، فقط در نسخه‌های خطی مجعول و نونویس و دستکاری شده کتاب سلیم کنونی وجود دارند (نک: استادی، ۱۴۰۰ش، ب، سراسرمتن)؛ و بیش از چهل نسخه خطی دیگر کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، تصریح دارند که راوی احادیث و متن کتاب، شخص معمر بن راشد است (نک: استادی، ۱۳۹۹ش، ح، سراسرمتن).

علت تعویض سند کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم از معمر راشد به عمر بن اذینه، مشکلات رجالی و سندی، اسناد معمر است که به همین دلیل برخی آن را در نسخه‌های خطی متأخر، تغییر داده‌اند (نک: استادی، ۱۳۹۹ش، ب، ۱۰۰). بنابراین، طبق اسناد نسخه‌های غیردستکاری شده کتاب‌های کنونی سلیم، این کتاب، تنها منقول از معمر بن راشد هستند.

با توجه به این نکته مهم، و نیز اینکه پنج حدیث سلیم بن قیس موجود در کتاب الغیبة کنونی، همه به نقل از معمر بن راشد هستند؛ تأمل در احادیث معمر بن راشد و سلیم بن قیس در آثار معمر و نیز منابع دیگر نخستین نیز، حائز اهمیت است.

در کل آثار و منابع حدیثی و غیرحدیثی شیعه تا قرن دوازدهم و دوره مجلسی، هیچ حدیثی از سلیم بن قیس به نقل از معمر بن راشد وجود ندارد (نک: استادی، ۱۴۰۰ش، ق، سراسرمتن)؛ و احادیث سلیم در کتاب الغیبة نعمانی، تنها استثنا هستند؛ که این وضعیت جای سؤال دارد. در آثار معمر بن راشد نیز، تنها یک حدیث با نام سلیم وجود دارد، که البته از سلیم بن قیس الحنظلی است؛ و ربطی به سلیم بن قیس مورد نظر ما ندارد؛ و متن و محتوای حدیث نیز ارتباطی به احادیث سلیم بن قیس ندارد (نک: معمر بن راشد، ۱۴۰۳ق، ۳۶۰/۱۱).

به نظر می‌رسد که، ارتباط حدیثی شخص معمر بن راشد به سلیم بن قیس، ارتباطی مشکوک است؛ که منابع حدیثی غیر مرتبط با کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، آن را تأیید نمی‌کنند. بنابراین، پنج روایت (از شش روایت) منسوب به سلیم از طریق «معمر بن راشد»، در کتاب الغیبة نعمانی (که پیش‌تر بیان شدند)، نمی‌توانند از غیر طریق «کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس» باشند.^{۲۲}

^{۲۲}. نهایتاً اینکه، طبق تصریح داستان دیباچه کتاب کنونی سلیم، از دو حال خارج نیست: یا «کتاب سلیم» فقط از طریق شخص عمر بن اذینه منتقل شده، یا فقط از طریق معمر بن راشد نیز منتقل شده است؟ اگر بپذیریم که کتاب‌های سلیم تنها از طریق انفرادی معمر بن راشد انتقال یافته، به این معنی است که باید بپذیریم نسخه‌های «کتاب سلیم» از طریق عمر بن اذینه، جعلی هستند؛ چرا که در داستان دیباچه آنها تصریح شده، تنها راوی کتاب سلیم، فقط شخص عمر به اذینه است. اگر هم بپذیریم که تنها راوی انفرادی کتاب سلیم، عمر بن اذینه است؛ این نتیجه حاصل می‌شود که روایات

با این وضعیت، نمی‌توان اثبات نمود که نعمانی، کتاب کنونی سلیم به نقل از معمر را دیده و در اختیار داشته است. بنابراین، حداقل می‌توان ادعا نمود که جمله تأییدی موجود در کتاب نعمانی، حتی اگر جعلی نباشد، ناظر به کتاب‌های کنونی سلیم بن قیس نیست.

۶.۳.۴. نقل دوگانه از کتاب تک راوی

طبق داستان ابتدای نسخه کتاب کنونی سلیم، کتاب سلیم، «تک راوی» است؛ چه راوی آن فقط معمر بن راشد باشد و چه راوی آن فقط عمر بن اذینه باشد. بنابراین، با وجود کتاب سلیم در نزد نعمانی، چرا در کتاب الغیبة، احادیث سلیم به نقل از دو راوی اصلی وجود دارد؟ به این معنی که، اگر فرضاً نسخه کتاب سلیم در اختیار نعمانی بوده باشد؛ وی می‌تواند احادیث سلیم را از آن کتاب، که یک راوی اصلی دارد، نقل نماید؛ و منطقی نیست که پنج روایت را به نقل از معمر بن راشد و یک روایت را از عمر بن اذینه نقل نماید؛ چرا که اگر کتاب منسوب به سلیم دو راوی اصلی داشته است، همین روایات معمر بن راشد، در روایت ابن اذینه نیز موجود بودند؛ و نعمانی می‌توانست همه شش روایت را از یک راوی اصلی نقل نماید.

۷.۳.۴. نقل از کلینی به جای نقل از کتاب

یکی دیگر از ابهامات نسبتاً کم‌رنگ در موضوع سلیم در الغیبة، این مسأله است که اگر نعمانی دسترسی به کتاب کنونی سلیم داشته، چرا وی فقط حدیث ۲۷ از همان باب چهارم الغیبة را از شخص کلینی نقل و روایت نموده است؟ در صورتی که طبق قاعده و دسترسی به اصل کتاب سلیم، وی می‌توانست این روایت را که در کتاب سلیم وجود دارد، مستقیماً یا حداقل با اسناد کتاب سلیم از کلینی نقل نماید؛ مضافاً به این که ما سندی در دست نداریم که حتی شخص کلینی، کتاب کنونی سلیم را در اختیار داشته است.

۸.۳.۴. افتادگی اسناد نعمانی و برخی از راویان

حتی بدون توجه به دلایل قبلی که ذکر شد، افتادگی در اسناد شخص نعمانی از سلیم، و نیز وجود برخی از راویان منقول از آنها، می‌تواند نشان از نبود نسخه کتاب کنونی سلیم نزد شخص نعمانی داشته باشد. در چهار طریقی که نعمانی در الغیبة برای احادیث سلیم نقل نموده است؛ سومین آنها، اسنادش تا معمر بن راشد، ذکر نشده است. اسناد روایت دوم نیز، راویان مجهول و ناشناخته دارد؛ و همچنین، اسناد طریقی اول، راویان میانی نامشخص دارد؛ و با عنوان «عن رجالهم» ذکر شده‌اند؛ و چهارمی اسناد نیز، افتادگی راوی میان ابن ابی عمیر و عمر بن اذینه دارد.

نعمانی از طریق معمر بن راشد به سلیم، از طریق کتاب سلیم نبوده است. و اگر بپذیریم که کتاب توسط هر دو شخص منتقل شده‌اند؛ باز هم سازگار با داستان دیباچه نقل و انتقال کتاب سلیم در نسخه‌های خطی نمی‌باشد.

دقیق‌ترین نظر در این باره، این گونه خواهد بود که طبق نسخه‌های خطی غیر مخدوش کتاب‌های سلیم، راوی اصلی کتاب موجود سلیم، معمر بن راشد است و چون تا قرن دوازدهم هیچ حدیثی از سلیم به نقل از معمر بن راشد وجود ندارد و تمامی احادیث سلیم به نقل از عمر بن اذینه هستند؛ بنابراین، پنج روایت از شش روایت الغیبة نعمانی از سلیم، که ختم به عمر بن اذینه نمی‌شوند، نونویس می‌باشند و در کتاب اصلی نعمانی وجود نداشته‌اند؛ و بعدها از کتاب کنونی سلیم به کتاب الغیبة نعمانی افزوده و راه یافته‌اند.

کتاب	۳۲۵+ قمری	۳۰۰+ قمری	۲۷۵+ قمری	۲۵۰+ قمری	۲۲۵+ قمری	۲۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری
۱ غیبت نعمانی طریق سوم	بدون اسناد	بدون اسناد	بدون اسناد	بدون اسناد	بدون اسناد	بدون اسناد	بدون اسناد	معمر بن راشد (۱۵۳م)
۲ غیبت نعمانی طریق اول	ابن عقدة (۲۳۳م) و محمد بن همام بن سهیل (۲۳۶م) و...	عن رجالهم	عن رجالهم	عن رجالهم	عن رجالهم	عبدالرزاق ابن همام (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
۳ غیبت نعمانی طریق دوم	هارون بن محمد (۲۳۵م)	احمد بن عبد الله ابن جعفر بن المعلى الهددانی (؟)	ابوالحسن عمرو بن جامع بن عمرو بن حرب الکندی (؟)	عبدالله بن المبارك (مجهول؟)	؟	عبدالرزاق ابن همام (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
۴ نسخه خطی موجود سلیم نوع ب	محمد بن صبیح بن رجا دمشقی (مجهول، ۲۳۴م)	؟	ابوعمر و عصمة بن ابی ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول)	؟	عبدالرزاق ابن همام بن نافع السعستانی الحمیری (۳۱۱م)	؟	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
۵	-	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول؟)	؟	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (ط ۱۷۵)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
۶ غیبت نعمانی طریق چهارم	محمد بن یعقوب کلینی (۳۴۹م)	علی بن ابراهیم بن هاشم (۴۰۷م)	ابراهیم بن هاشم (؟)	؟	؟	محمد بن ابی عمیر (۳۱۷م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)

در این میان، مهم این است که طریق اصلی (طریق اول) که ۵ حدیث سلیم در کتاب الغیبه به واسطه آن طریق نقل شده اند (و در ابتدای احادیث پنج گانه، نگارش یافته)، طریقی است که راویان میانی آن‌ها، مشخص نیستند، و با عبارت «عن رجالهم» ذکر شده است؛ این بدان معنی است که نقل کننده احادیث، دسترسی مستقیم به کتاب سلیم و اسناد موجود در آن کتاب نداشته است؛ که اگر داشت، می‌توانست ارتباط راویان برای احادیث سلیم را، کامل و بر اساس اسناد این کتاب و داستان ابتدایی کتاب، نقل نماید.

۴.۴. دلایل شکلی از نسخه کنونی کتاب الغیبه

۱.۴.۴. وجود مطالب دستکاری شده و اضافی در الغیبه

پیش‌تر بیان شد که، نسخه‌های خطی متفاوتی از کتاب غیبت نعمانی وجود دارد، که برخی از آنها، حواشی‌ای نیز داشته‌اند؛ که ممکن است در طول زمان، متن و حاشیه دیگران بر متن نعمانی، یک کاسه به عنوان متن اصلی کتاب الغیبه نسخه‌برداری شده باشند. بنابراین، بسیار بدیهی می‌نماید که با توجه به وجود تحریفات در نسخ الغیبه و جمع‌بندی قرائن دیگر، بپذیریم که جمله تأییدی منسوب به نعمانی نیز، از این دست اضافات حاشیه‌ای نسخ الغیبه می‌باشد.

۲.۴.۴. وجود «باب» اضافی کتاب الغیبه

حداقل، اضافه شدن «باب ششم» از کتاب نعمانی پس از تألیف وی، قطعی است. به دو دلیل: یک. در نسخه‌های خطی متعددی از غیبت نعمانی، این باب وجود ندارد؛ و به همین علت، استاد غفاری محقق کتاب الغیبه نیز، تمامی این باب را میان دو قلاب [...] قرار داد است. دو. در میانه باب ششم، این عنوان دیده می‌شود: «ما رواه جابر بن سمره... بعد ما فی الأصل...» (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ۱۸ و ۳۲۲). این عبارت نیز، به اضافه شدن این باب پس از تألیف کتاب الغیبه، اشاره دارد.

نکته قابل توجه اینکه، در انتهای باب چهارم، پس از همان پارگراف تأییدی از سلیم و کتاب وی، فصلی باز شده که اشاره به احادیث «طریق عامه» دارد؛ و روایات همین «جابر بن سمره»، همانند بالا، در آن نقل شده است (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق، ۱۰۲ و ۱۰۳ رقم ۳۱-۳۳، ۱۰۶ رقم ۳۶، ۱۰۷ رقم ۳۸)؛ بنابراین این وضعیت، این احتمال را تقویت می‌کند که برخی از مطالب و باب‌ها و یا فصل‌های کتاب موجود الغیبه، بعداً به کتاب اصلی نعمانی، افزوده شده‌اند؛ خواه این افزایش متن عمدی صورت گرفته باشد، و خواه اینکه، حواشی یک نسخه خطی که توسط مالکی نگارش یافته، در نسخه‌برداری‌های بعدی به داخل متن کتاب منتقل شده باشد. این واقعیت نیز، می‌تواند ما را قانع کند تا بپذیریم که جمله تأییدی منسوب به نعمانی، از اضافات حاشیه‌ای نسخ الغیبه می‌باشد.

۳.۴.۴. عدم نقل احادیث مرتبط دیگر از کتاب سلیم

در باب چهارم کتاب الغیبه، یعنی باب «امامان دوازده نفرند»، نعمانی درصدد درج روایات مرتبط با این مسأله بوده است. در این میان، در کتاب کنونی الغیبه، فقط شش حدیث از سلیم درج شده است؛ این در صورتی که در نسخه‌های چندگانه موجود کتاب سلیم، تعداد بیشتری از این دست احادیث و در این موضوع، وجود دارند؛ به عنوان مثال، احادیث ۱، ۸، ۶۱، ۶۲ کتاب سلیم نیز پیرامون دوازده امام (ع) است؛ که در کتاب الغیبه نعمانی نیامده است. به نظر می‌رسد که اگر شخص نعمانی نسخه کتاب کنونی سلیم از معمر بن راشد را در اختیار داشت، و یا روایات این نسخه را معتبر می‌دانست، طبق قاعده، روایات دیگر کتاب کنونی سلیم پیرامون دوازده امام (ع) را نیز، در کتاب الغیبه، نقل می‌نمود.

همچنین، این سؤال قابل طرح است که اگر نعمانی به کتاب سلیم و روایات آن از معمر بن راشد دسترسی داشت، چرا به جز باب چهارم کتاب الغیبه، در ابواب متعدد و مرتبط با کتاب کنونی سلیم، از احادیث دیگر این نسخه و روایات آن، استفاده نکرده و حدیثی از آن نقل ننموده است؟

۴.۴.۴. جانمایی نامناسب جمله تأییدی منسوب به نعمانی

جمله تأییدی منسوب به نعمانی از سلیم و کتاب وی، در جای مناسب و درستی از در کتاب کنونی الغیبه، واقع نشده است؛ به این معنی که در این جانمایی و تدوین، «پیش مطلبی» وجود دارد؛ و طبق قاعده، باید این جمله منسوب به وی، بعد از روایات ذکر شده از کتاب سلیم (یعنی حدیث ۸ تا ۱۲) یا حداقل پس از حدیث ۲۷ می‌آمد (نک: نعمانی، ۱۳۹۷، ق، ۶۸)؛ نه با فاصله ۱۸ حدیث (یعنی حدیث ۳۰ باب چهارم) و پس از گذشت فاصله زیادی از احادیث منقول از سلیم.

بنابراین، به نظر می‌رسد که این مطلب تأییدی از کتاب سلیم، و حتی شاید روایات اهل سنت پس از آن، بعد از تألیف کتاب نعمانی، و به صورت حاشیه در انتهای باب چهارم (یعنی حدیث سی‌ام) قرار داشته است؛ و در طول زمان و نسخه‌برداری‌های دوباره از الغیبه، به متن راه یافته؛ و ناخواسته، در جای غیر مناسب قرار گرفته است.

۵.۴.۴. وجود «والحمد لله رب العالمین»

در شش جای کتاب کنونی غیبت نعمانی، عبارت «والحمد لله رب العالمین» آمده است. دو جای آن، ابتدا و انتهای نسخه کتاب است (نک: نعمانی، ۱۳۹۷، ق، ۱۸ و ۳۲۲)، که منطقی و قابل قبول هستند؛ چهار جای دیگر، در موارد توضیحی و حاشیه‌ای است (نک: نعمانی، ۱۳۹۷، ق، ۱۶۶، باب دهم بعد از حدیث ۵؛ ص ۱۰۲ باب چهارم، بعد از حدیث سی‌ام؛ ص ۱۸۶ باب دهم، بعد از حدیث ۳۷؛ ص ۲۴۶ باب سیزدهم، بعد از حدیث ۴۶)؛ که یکی از آنها، پس از مطلب تأییدی پیرامون سلیم بن قیس و کتاب وی می‌باشد (نک: نعمانی، ۱۳۹۷، ق، ۱۰۲ باب چهارم، بعد از حدیث سی‌ام).

به نظر می‌رسد یک «قاعده منطقی» پشت سر محل‌های قرارگیری این عبارات در کتاب الغیبه نعمانی، وجود ندارد؛ به این معنی که، اگر در انتهای تمامی باب‌های کتاب الغیبه، یا در انتهای تمامی مطالب توضیحی موجود در کتاب، عبارت «والحمد لله رب العالمین» می‌آمد، وجود این عبارات، منطقی به نظر می‌رسیدند. یا اینکه اگر درج «والحمد لله رب العالمین» به دلیل مطلب و علت مشخصی، از سوی مؤلف این عبارت به کار می‌رفت؛ و علت توجیهی مشخص

داشت، می‌توانستیم از کنار وجود این چهار «والحمد لله رب العالمین» اضافی، به سادگی بگذریم؛ اما اینکه فقط در چهار مورد از توضیحات کتاب، این عبارت به صورت استثنا به کار رفته است؛ این احتمال را تقویت می‌کند که این چند مطلب توضیحی و حمد پس از آنها، جزء اضافه و حاشیه‌نگاری فردی به نسخه خطی کتاب نعمانی بوده است؛ که در نسخه مالک الغیبة، حاشیه مالک با عبارت «والحمد لله رب العالمین» از متن اصلی، متمایز بوده است؛ و در دوره‌های بعدی، و در نسخه‌برداری‌های دوباره، با متن اصلی الغیبه، یکی شده‌اند، و در اصل کتاب الغیبة سرایت کرده‌اند. این معضل، در کتاب‌های متعددی در طول تاریخ، رخ داده است (به عنوان نمونه نک: فدایی ۱۳۸۶ ش، سراسرمتن).

۵. نتیجه

طبق قرائن، شواهد و دلایل مختلفی بر روی هم، به نظر می‌رسد که جمله تأییدی پیرامون سلیم و کتاب او در الغیبة نعمانی، نونویس و از حواشی و اضافات کتاب الغیبة می‌باشد؛ که توسط دیگران (سهواً یا عمدتاً)، به باب چهارم کتاب نعمانی، راه یافته و افزوده شده است؛ بنابراین، این جمله تأییدی، به نوعی جعلی و غیراصیل است؛ و این جمله نمی‌تواند پشتیبانی‌کننده اعتبار کتاب سلیم و احادیث کلامی و تاریخی آن باشد.

۶. منابع

۱. ابن حجر عسقلانی، احمد، تهذیب التهذیب، حیدرآباد دکن: بی‌نا، ۱۳۲۶ ق.
۲. ابن شعبه، تحف العقول، قم: اسلامی، ۱۳۶۳ ش.
۳. ابن غضائری، أحمد، رجال، قم: إسماعیلیان، ۱۴۰۶ ق.
۴. استرآبادی، شرف‌الدین، تأویل الآیات، قم: اسلامی، ۱۴۰۹ ق.
۵. الأبطحي، محمدعلي، تهذیب المقال، قم: بی‌نا، بی‌تا.
۶. احمدی کچایی، مجید، «بررسی سیر تحول غیبت پژوهی امامیه، از نوبختی تا شیخ طوسی»، انتظار موعود، ۱۳۹۲ ش، د ۱۳، ش ۴۱، ص ۶۱-۸۶.
۷. احمدی، علی، «تحلیل جایگاه و مختصات حدیث نگاری ابن عقده؛ با تکیه بر روایات تاریخی او»، حدیث و اندیشه، ۱۳۹۶ ش، ش ۲۳، ص ۵-۲۸.
۸. استادی، رضا، «یک کتاب با چهار عنوان»، کیهان اندیشه، ۱۳۶۹ ش، ش ۳۳، ص ۱۵۴-۱۶۴.
۹. استادی، کاظم، ب: درباره راویان سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ ش.
۱۰. استادی، کاظم، ت: «معرفی نسخه‌های خطی سلیم»، میراث شهاب، ۱۳۹۹ ش، ش ۹۹، ۱۴۵-۱۸۸.
۱۱. استادی، کاظم، ث: نسبت منابع نخستین و سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ ش.
۱۲. استادی، کاظم، ج: مأخذشناسی سلیم و کتاب او، قم: ارزشمند، ۱۳۹۹ ش.
۱۳. استادی، کاظم، ح: نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ ش.
۱۴. استادی، کاظم، خ: «اعتبار سنجی روایات مهدوی کتاب سلیم و اعتبار کتاب، در آثار شیخ مفید»، انتظار موعود، ۱۳۹۹ ش، د ۲۰، ش ۷، ص ۶۹-۹۷.

۱۵. استادی، کاظم، الف، اسرار آل محمد و سلیم بن قیس، قم: بوستان کتاب، ۱۴۰۰ ش.
۱۶. استادی، کاظم، ب، «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، علوم حدیث، ۱۴۰۰ ش، ۲۶، ش ۱، ص ۱۵۰-۱۷۷.
۱۷. استادی، کاظم، ج، روایات سلیم بن قیس در الغیبه نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن در میان روایات دیگر (دانشنامه سلیم)، قم: کتابخانه دارالحدیث، ۱۴۰۰ ش.
۱۸. استادی، کاظم، ژ، «بازشناسی مؤلف و قدمت تاریخی کتاب سلیم»، مطالعات ایرانی - اسلامی، ۱۴۰۰ ش، د ۱۰، ش ۲، ص ۳-۲۸.
۱۹. استادی، کاظم، ق، «گونه‌شناسی روایات معمر بن راشد در منابع شیعی»، حدیث اندیشه، ۱۴۰۰ ش، ۳۲، ش ۱، (در حال انتشار).
۲۰. استادی، کاظم، «بررسی و معرفی کهن‌ترین نسخه خطی الغیبه نعمانی»، انتظار موعود، ۱۴۰۱ ش، ۷۴، ش ۱، (در حال انتشار).
۲۱. امین‌عاملی، محسن، اعیان الشیعة، بیروت: دارالتعارف، ۱۴۲۱ ق.
۲۲. تهرانی، آقابزرگ، الذریعة، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق. نیز: همان، قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ق.
۲۳. حسینی، حمید، عبدالرزاق الصنعانی شخصیت و تراثه العلمی، قم: ائمه اطهار (ع)، ۱۳۹۰ ش.
۲۴. خطیب بغدادی، احمد، تاریخ بغداد، بیروت: دارالغرب، ۱۴۲۲ ق.
۲۵. الخوانساری، محمدباقر، روضات الجنات، قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۰ ش.
۲۶. خویی، ابوالقاسم، معجم رجال، بی‌جا: خویی، ۱۴۱۳ ق.
۲۷. درایتی مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، تهران: کتابخانه ملی، ۱۳۹۱ ش.
۲۸. سلیم بن قیس، کتاب سلیم، قم: الهادی، ۱۴۱۵ ق. نیز: همان، قم: دلیل ما، ۱۳۹۷ ش.
۲۹. شبیری زنجانی، محمدجواد، «نعمانی و مصادر غیبت (مقالات ۱-۱۰)»، مجله انتظار موعود، ۱۳۸۰-۱۳۸۵ ش، ش ۱۸-۲، (صفحات گوناگون).
۳۰. شوشتری، محمدتقی، قاموس الرجال، قم: اسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۳۱. شوشتری، محمدتقی، الاخبار الدخیلة، تهران: الصدوق، ۱۴۰۱ ق.
۳۲. الصدر، حسن، تکمله أمل الآمل، بیروت: دارالمؤرخ العربی، ۱۳۵۴ ق.
۳۳. صدوق، محمد، خصال، تهران: الصدوق، ۱۳۸۹ ق.
۳۴. صفار، محمد، بصائر الدرجات، تهران: الأعلمی، ۱۴۰۴ ق.
۳۵. طبری، منسوب به ابن‌رستم، المسترشد، تهران: الثقافه الاسلامیه، ۱۴۱۵ ق.
۳۶. طوسی، محمد، الغیبة، قم: دارالمعارف، ۱۴۱۱ ق.
۳۷. طوسی، محمد، الغیبة، تهران: الاسلامیه، ۱۴۲۳ ق.
۳۸. عصمة الدولة، محمد، الرسالة المصرية، بی‌جا: المجموعة الكاملة، ۲۰۱۶ م.
۳۹. علی، محمد احمد، معجم أعلام العلویین، بیروت: دارالمحجة البيضاء، ۲۰۰۲ م.

۴۰. عیاشی، محمد، تفسیر، تهران: العلمیة الاسلامیة، ۱۳۸۰ق.
۴۱. غلامعلی، مهدی، «درآمدی بر غیبت نگاری»، حدیث اندیشه، ۱۳۸۶ش، ۳، ص ۹۷-۱۲۲.
۴۲. فدایی عراقی، غلامرضا، آشنایی بانسخ خطی و آثار کمیاب، تهران: سمت، ۱۳۸۶ش.
۴۳. کلینی، محمد، الکافی، تهران: الاسلامیه، ۱۳۸۸ق.
۴۴. مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال، قم: آل البيت (ع)، ۱۴۳۱ق.
۴۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: الوفاء، ۱۴۰۳ق.
۴۶. معمر بن راشد، جامع، بیروت: المكتب الإسلامی، ۱۴۰۳ق.
۴۷. مفید، محمد، تصحیح اعتقادات، قم: رضی، ۱۳۶۳ش.
۴۸. مفید، محمد، الإعتقادات، قم: منشورات مفید، ۱۳۷۱ش.
۴۹. نجاشی، احمد، رجال، قم: اسلامی، ۱۴۰۷ق.
۵۰. نعمانی، محمد، الغیبه، تهران: چاپ سنگی، ۱۳۱۸ق.
۵۱. نعمانی، محمد، الغیبه، تهران: نشر صدوق، ۱۳۹۷ق.
۵۲. نعمانی، محمد، الغیبه، نسخه خطی، مشهد: کتابخانه آستان قدس، شماره ۱۷۵۴، ۵۷۷ق.
۵۳. نوری، حسین، خاتمة مستدرک، قم: آل البيت (ع)، ۱۴۱۵ق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی